

Kutadgu Bilig Dizinindeki Bir Kelime Hakkında I: İlmek ‘inmek’ Üzerine

*About a Word in the Index of Qutadyu Bilig I:
On the ilmāk ‘to descend’*

Erdem UÇAR

İzmir/Turkey

E-mail: merdemu@gmail.com

The scholarly edition of *Qutadyu Bilig* was edited by Rāšit Rahmāti ARAT in 1947. This edition is based on three manuscripts of *Qutadyu Bilig*. ARAT successfully prepared this edition after a long endeavour. When we look at the general view of the text, it is not much of an example that one reading is the same in three manuscripts. It has been a great misfortune for us that ARAT’s explanations about this edition cannot reach to us. It should be appreciated that each problematic reading is explained in this edition. CLAUSON, ARAT and other philologists think that the verb *il-* ‘to descend’ turn to *il-* in *Qutadyu Bilig*, but It is clearly shown in *Dīvān Luyāt at-Turk* that the verb is with /i/.

Key Words: *ilmaq~ilmāk*, *ildurmaq~ildürmāk*, *il~il*, *Qutadyu Bilig*, *Dīvān Luyāt at-Turk*.

Reşit Rahmeti ARAT'ın 1947'de yayımladığı *Kutadgu Bilig* neşri, elimizde mevcut olan üç yazmaya dayanılarak hazırlanmıştır. ARAT'ın belirttiği üzere üç yazma arasındaki fark, 'manzum bir eserden beklenenden' çok fazladır (1947: V). Metne genel olarak bakıldığında üç yazmada bir beytin veya mısranın ayrı olduğu ve farklılaştığı birçok yer vardır. Bunu *Kutadgu Bilig* neşrinin notlar kısmına baktığımızda bile kolaylıkla anlayabiliyoruz. ARAT'ın KB neşri hakkındaki notlarının elimize ulaşmamış olması, bizler için büyük bir talihsizlik olmuştur. Eğer kendisinin okuyuş ve tercihleri hakkında bir bilgimiz olsaydı, onun KB neşri çok daha değerli olabilir, belki de KB'nin metin sorunları ile ilgili tespitler bugün daha az olabilirdi. Bu nedenle, KB'nin üç yazmasının müstakil neşirleri yayımlanmadan bu konuda daha birçok çalışmanın yapılacağı öngörülebilir. Netice itibarıyla KB'deki problemleri her bir kelimenin açıklığa kavuşturulma çabası takdirle karşılanmalıdır. "Şimdi bu tek bir kelime ile ilgili düzeltme üzerinde durmanın anlamı var diye düşünenler olabilir. Elbette var, çünkü *Kutadgu Bilig*'de yapılabilen her düzeltme bin kere altınla tartılmalıdır" (Tezcan 2011: 527).

ARAT'ın fişlerine dayanan ve talebeleri tarafından yayımlanan KB'nin indeksi eserin metin sorunlarının çözümü için çok değerlidir. Bu indeks sayesinde KB'nin metin sorunları daha kolay görülebilir hâle gelmiştir. İndeks hakkında TEZCAN tarafından oldukça önemli düzeltmeler ve açıklamalar ortaya konmuştur. KB okumalarını esnasında TEZCAN'ın indeksteki üç düzeltme teklifi dikkatimizi çekmiştir (1981: 41-43).

Bu düzeltmeler şunlardır:

1. İndeksteki *il-* 'ilişmek, düşmek, inmek, bağlamak, kurmak, indirmek' maddesindeki verilerden 4114, 5536 ve 6116. beyitlerdeki 'bağlamak, iliştmek' anlamında, diğerleri 'düşmek, aşağı inmek' anlamındadır. Bu nedenle 'düşmek, aşağı inmek' anlamındaki *il-*'ler ayrı maddede gösterilmelidir.

2. İndeksteki 'iliştirmek, indirmek' anlamındaki *ildür-* aslında sadece 'indirmek' anlamındadır, bu nedenle 'iliştirmek' anlamı açıklamadan çıkarılmalıdır.

3. İndeksteki *il* 'memleket, ülke, halk, saltanat' maddesinde gösterilen 1669, 2203, 2295, 2622, 2724, 4073, 4589 ve 4672. beyitlerdeki *il*'ler 'aşağılık, alçak, değersiz' anlamında olduğu için bunlar ayrı bir maddeye alınmalıdır.

İlk önce *il*-in geçtiği mısraları ARAT neşrinden ve bunların tercümelerini ARAT ve DANKOFF'tan göstereceğiz. İndekse göre (1979: 193), KB'nin tercümesinde kelime 'ilişmek, düşmek, inmek, bağlamak, kurmak, indirmek' anlamında kaydedilmiştir ve kelime dokuz yerde geçmektedir, ancak TEZCAN'ın düzeltmesine göre bunlardan altı tanesi 'düşmek, aşağı inmek' anlamındadır.¹ KB'deki beyitlerin tercümelerini mukayeseli görebilmek için beyitlerin ARAT (1959) tarafından yapılan Türkçe tercümesi ile DANKOFF (1983) tarafından yapılan İngilizce tercümesi aşağıda ve diğer yerlerde birlikte gösterilecektir.

KB'de 'düşmek, aşağı inmek' anlamındaki *il*-in geçtiği beyitler şunlardır:

1. ara kılıkım *ildi* ara yokladı (1947: 746 [s. 91]) "gidişim kâh aşağıya, kâh yukarıya doğrudur" (1959: 65); "This is how I am: sometimes I am ascending, sometimes descending" (1983: 64).

2. kayu neç agar erse *ilgü* kerek (1947: 1086 [s. 126]) "yükselen her şey düşmeğe mahkûmdur" (1959: 89); "as what goes up must come down" (1983: 75).

3. kötürmişni *ilmek* tilese yana (1947: 1762 [s. 193]) "Eğer yükselttiğini tekrar düşürmek isterse" (1959: 134); "But when he decides to lower someone he has raised up" (1983: 97).

4. yaramasa tapgı küniçe *ilür* (1947: 4754 [s. 476]) "hizmeti beğenilmezse, o günden-güne itibardan düşer" (1959: 343); "if your service is unsuitable you soon fall from his esteem" (1983: 195).

5. toguglı ölür ol ağıglı *ilür* (1947: 6313 [s. 625]) "Doğan ölür, yükselen iner" (1959: 452); "What is born must die, just as what goes up comes down" (1983: 246).

6. apalı havalı ajunka *ilip* (1947: 6391 [s. 632]) "Âdem ve Havva yeryüzüne inip" (1959: 458); "Adam and Eve alighted thereon to scatter their seed" (1983: 249).

ARAT ve diğer araştırmacıların 'düşmek, aşağı inmek' anlamında hemfikir olduğu *il*- fiilinin KB'nin nüshalarındaki durumu ve ARAT'ın tercihi aşağıdaki

---

¹ ARAT'ta önce, fiilin bu şekilde okunuşunu ve anlamını RADLOFF da tespit etmiştir: 'herabsinken' (1910: 70, 99, 161, vs.).

tabloda gösterilmiştir. Tablonun son sütununda KB neşrindeki okuyuşun yazmalara katkı oranı verilmiştir.

No	Neşir	K	V	F	Oran
746	<i>ildi</i>	<i>ildi</i> (31/3)	<i>elti</i> [ˈlty] (40/17)	<i>ildi</i> (64/1)	3/2
1086	<i>ilgü</i>	<i>ilgü</i> (47/8)	<i>ingü</i> (45/14)	<i>ilgü</i> (90/7)	3/2
1762	<i>ilmek</i>	<i>ilmek</i> (86/7)	<i>yılmaç</i> (68/9)	<i>inmek</i> (136/1)	3/1
4754	<i>ilür</i>	<i>ilür</i> (281/13)	<i>ilür</i> (134/37) ²	<i>ilür</i> (342/9)	3/3
6313	<i>ilür</i>	<i>ilür</i> (375/10)	-	-	1/1
6391	<i>ilip</i>	-	<i>elip</i> [ˈlyp] (181/6)	-	1/0

KB’de *ildür-*’in geçtiği yerlere bakalım. İndekse göre (1979: 193), KB’nin tercümesinde kelime ‘iliştirmek, indirmek’ anlamında³ olup iki yerde geçmektedir, ama TEZCAN’ın düzelttiği üzere kelimenin ‘iliştirmek’ anlamı KB’de bulunmaz:

1. ulug tag başın yirke *ildrür* egip (1947: 2647 [s. 277]) “yüce dağların başını eğerek, yere indirir” (1959: 196); “the lofty mountains bow their heads to the ground” (1983: 127).

2. yağız yirke *ildrür* kötürmiş başın (1947: 3081 [s. 316]) “yükselttiği başı tekrar kara toprağa indirir” (1959: 226); “and lowers to the ground the head that she has raised” (1983: 141).

KB’nin nüshalarında *ildür-* fiilinin durumuna baktığımızda, ön veya arka da-mak ünsüzlü bir ek ihtiva etmediği için 2647. ve 3081. beyitlerdeki *ildrür*’ün okunuşunu kesin olarak tayin edemiyoruz. ARAT, vezin gereği haklı olarak *ildrür*’ü tercih etmiştir:

No	Neşir	K	V	F	Oran
2647	<i>ildrür</i>	<i>ildürür</i> (147/2)	<i>ildrür</i> (96/26)	<i>ildrür</i> (197/4)	3/2
3081	<i>ildrür</i>	<i>ildürür</i> (177/9)	-	<i>ildrür</i> (226/15)	2/1

² V’nin yazıcısı, satırın altına Arap harfleriyle Farsça şu kelimeyi kaydetmiştir: *hurd-tar-şuda*. Krş. *hurd-tar* ‘smaller’ (Steingass 1892: 453b) ve *-şuda* ‘been, become, lost, escaped, gone by’ (Steingass 1892: 738b). Ayrıca bk. *hurd-tar şuda* ‘becomes smaller’ (Clauson 1972: 125b).

³ ARAT’ta önce, fiilin bu şekilde okunuşunu ve anlamını RADLOFF da tespit etmiştir: ‘herabbringen’ (1910: 233, 268).

Son olarak KB’de *il*’in geçtiği yerlere göz atalım. İndekse göre (1979: 191-192), KB’nin tercümesinde kelime ‘il, memleket, ülke, halk sanat’ anlamında olup metinde pek çok yerde geçmektedir. Ancak CLAUSON ve TEZCAN’ın dikkati çektiği üzere⁴ 1669, 2203, 2295, 2622, 2724, 4073, 4589, 4672. beyitlerdeki *il*’ler ‘aşağılık, alçak, değersiz’ anlamında olmalıdır.⁵

Bu beyitler şunlardır:

1. takı bir saran ol kişide *ili* (1947: 1669 [s. 184]) “Biri de insanları aşağılık eden hasisliktir” (1959: 129); “the miser is the meanest of men” (1983: 94).

2. uwutsuz kişi ol kişide *ili* (1947: 2203 [s. 236]) “İnsanların aşağısı hayâsız adamdır” (1959: 165); “the immodest is the vilest” (1983: 112).

3. yıratır ireniğ tili *il* buşu (1947: 2295 [s. 244]) “kötü dilli ve hiddetli kimse-ler insanları kendisinden uzaklaştırırlar” (1959: 171); “one who is foul-mouthed and quick-tempered alienates the men” (1983: 115).

4. uwut bolmasa er otun *il* bolur (1947: 2622 [s. 275]) “Hayâ olmazsa, insan küstah ve adi olur” (1959: 194); “without modesty a mall is ignoble and vile” (1983: 126).

5. kişide *ili* umduçı ol tuçı (1947: 2724 [s. 285]) “tamahkâr her vakit aşağılık bir insan olarak kalır” (1959: 201); “he is still the most ignoble of men” (1983: 129).

6. kalı ornaşa bu otun er *ili* (1947: 4073 [s. 411]) “Eğer bu mevkilere küstah ve aşağılık adamlar yerleşirse” (1959: 295); “But when an immodest and ignoble man attains to high office” (1983: 172).

⁴ TEZCAN, CLAUSON’un ‘aşağılık, alçak, değersiz’ anlamındaki *il*’in Türk dillerinde bulunmadığı fikrine katılmaz. Ona göre, DLT’teki *ilen-* ‘azarlamak, takdir etmek’ ve Türkiye Türkçesindeki *ilen-* ‘kötü dua etmek’ fiilinin kökünde *il* vardır (1981: 41-42). Aslında *il* ve *ilen-* fiili arasında anlamsal bağ pek güçlü gözüküyor. Bu nedenle olsa gerek, CLAUSON *ilen-* ‘to reproach, blame’ maddesinde (1972: 148a-b) fiili *il* ile ilişkilendirmemiş olmalıdır.

⁵ ARAT’ta önce, ismin bu şekilde okunuşunu ve anlamını RADLOFF da göstermişti: ‘niedrigste’ (1910: 153, 185, vs.).

7. boguzun küdez bolma erniñ *ili* (1947: 4589 [s. 460]) “Boğazını gözet ve aşağılık insan olma” (1959: 332); “Guard your gullet, do not for its sake become the vilest of men” (1983: 190).

8. sarıg menzi kowdak atı *il* bolur (1947: 4672 [s. 468]) “yüzü sarı, kendisi cılız olur ve itibardan düşer” (1959: 338); “yellow-complexioned, and quarrelsome, and gets a bad name” (1983: 193).

Acaba ARAT neşrinde *il* olarak neşre dâhil olan kelime bütün yazmalarda aynı mıdır? Bunların yazmalardaki durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Tablonun son sütununda KB neşrindeki okuyuşun yazmalara katkı oranı verilmiştir.

No	Neşir	K	V	F	Oran
1669	<i>ili</i>	<i>igi</i> (80/7)	<i>ili</i> (65/16)	<i>yili</i> (129/12)	3/1
2203	<i>ili</i>	<i>ili</i> (116/8)	<i>eli</i> (79/3) ⁶	<i>ili</i> (167/5)	3/2
2295	<i>il</i>	<i>il</i> (122/9)	<i>ol</i> (86/8)	<i>il</i> (173/8)	3/2
2622	<i>il</i>	<i>il</i> (145/7)	<i>il</i> (95/37)	<i>il</i> (195/9)	3/3
2724	<i>il</i>	<i>il</i> (152/10)	<i>il</i> (98/25)	<i>il</i> (202/7)	3/3
4073	<i>ili</i>	<i>ili</i> (240/4)	<i>eli</i> (117/8)	<i>tili</i> (293/12)	3/1
4589	<i>ili</i>	-	<i>ili</i> (130/41)	<i>ili</i> (331/1)	2/2
4672	<i>il</i>	<i>il</i> (276/11)	<i>il</i> (132/41)	<i>il</i> (336/13)	3/3

Yukarıda ayrıntılı olarak gösterdiğimiz üzere, ‘düşmek, aşağı inmek’ anlamında *il-*, ‘indirmek’ anlamında *ildür-* ve ‘aşağılık, alçak, değersiz’ anlamında *il* kelimeleri KB neşrinde kabul edilmiştir. Acaba bu kelimelerin /i/’li okunabileceği konusunda güçlü delillerimiz var mıdır?

CLAUSON, *il-* ve *il-* ile *iltür-* ve *ildür-* arasında ayırım yapmış ve bu ayırım hakkında ‘*there is no clear evidence of the vocalization of the first in KB and Çağatay*’ notunu düşmüştür (1972: 125a, 133b). KB’deki beyitlere bakıldığında ‘düşmek, aşağı inmek’ anlamındaki *il-* ve ‘indirmek’ anlamında *ildür-* fiillerinin DLT’de /i/’li olduğu görülecektir. Yani burada ‘bağlamak’ anlamlarındaki *il-* ve *iltür-* fiillerinin

⁶ V’nin yazıcısı, satırın altına Arap harfleriyle Farsça şu kelimeyi kaydetmiştir: *firo-māya*. Krş. *firo-māya* ‘ignoble, mean, abject, petty, base, worthless, sordid; humble, low; ignorant, unskilful; poor; a miser; a spendthrift’ (Steingass 1892: 925a).

‘düşmek, aşağı inmek’ ve ‘indirmek’ anlamını kazanması söz konusu değildir. O hâlde, DLT’de /ı/’lı olduğu oldukça açık olan bir fiil nasıl oluyor da KB’de /i/’li olabiliyor?

Eski Türkçede *ıl-* ‘to descend (from something Abl.)’ ve *il-* ‘to catch (something, with the hand, a hook, a noose, etc.)’ fiilleri birbirinden farklı olduğu için CLAUSON bunları iki ayrı maddede göstermiş, *ıl-* fiilinin KB’de /i/’li olduğunu da belirtmiştir (1972: 125a-b). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da *ıl-* (I) ve *il-* (II) iki ayrı maddede ele alınmıştır (Nadelyayev 1969: 207a-b, 218a).

JOHANSON, DLT’de DANKOFF-KELLY’nin /ı/’yı yazıçevrime yansıtmamasını eleştirir ve bunun için ‘*really valid arguments*’ sunulmadığını söyler. Ayrıca, *il-* ve *ıl-*’ın ince ve kalın sırada olmak üzere farklı ekler aldığını belirtmiş, ama bu ayırım için şunu ifade etmiştir. “*These facts do not, however, give us any clue to the real phonetic and phonological status of the high illabial vowels*” (1991: 85). Bize göre, Kâşgarî kendi imkânları ölçüsünde bu örnekte /ı/ ve /i/’yi birbirinden ayırmıştır. Arap yazı sisteminin /ı/ ve /i/ konusundaki acizliğine rağmen DLT’deki ayırım oldukça açıktır.

Bu konuda ERDAL’ın düşüncesi şu şekildedir:

“*il-* ‘to descend’ vs. *ıl-* ‘to catch, cling, attach’; the last mentioned verb in fact originally started with an /h/, as the numerous examples with #y° show. Johanson 1991: 85 gives the DLT opposition *il-* : *ıl-* as an example for the reality of the front/back distinction in Qarakhanid. Kâşgarî (fol.94) does, indeed write that the infinitive of the former is spelled with *kâf*, that of the latter with *qâf*, and that the former’s aorist is *ilär*, the latter’s *ilur*. The aorist distinction between the two verbs is borne out also by the QB; not, however, the backness distinction; there, both verbs are front: From the verb signifying ‘to descend’ we find *ilgü* in QB 1086 (ms. AB; C replaces it with the better-known *en-*) and *ilmäk* in 1762 (only C; A *yılmaq*, B *enmäk*); the meanings are clear in both cases. Although, therefore, the grammarian Kâşgarî living in Bağdād was aware of the backness of the verb signifying ‘to descend’, that no longer corresponded to Qarakhanid usage of his time, at least as far as Yūsuf is concerned.” (2004: 54)

ERDAL, Eski Türkçede /k/ ve /g/ komşuluğu dışında /ı/ ve /i/ karışıklığını tespit etmenin zor olduğunu belirtiyor. Gerçi, *A Grammar of Old Turkic*’te bu ünsüzler dışında da Eski Türkçedeki /ı/ ve /i/ ‘karışıklığı’ için birkaç örnek zikredilmektedir: *tın* ‘breath, spirit’ ≠ *tin* ‘halter’, *tıt-* ‘to tear to shreds’ ≠ *tit-* ‘to renounce’ (2004: 52-59). Ayrıca, *il-* fiilinin *ıl-*’dan farklı olduğu, zira *il-* fiilinin kaynağının

**hil-*'e gittiği düşünölmektedir. Buna göre, Kâşgarî, iki fiil arasında ayırım yapsa bile iki fiil Karahanlıcada zamanla aynı telaffuz edilmeye başlanmış olmalıdır. Dolayısıyla ERDAL da temelde CLAUSON gibi düşünmektedir.

KB'de *il-*'in *il-*'e dönüştüğü tespitinin dayanağı DLT'teki tanıklardır, zira DLT'de 'inmek' anlamındaki fiil /i/'lidir. Buradaki kayıtlara gözden geçirelim. İlk önce *il-* ve bundan türetilen gövdelere bakalım:

1. *il-* 'inmek' = Ar. *nazala*⁷: er tagdın koğı *ıldı* "the man came down from the mountain (or other)" (Dankoff-Kelly 1982: 94 [s. 178]).⁸ Bu örnekte Kaşgârî *ilmek* ve *ilmağ*'ın ünsüzlerinin farklılığına dikkat çekmiştir; attın *il* "dismount from the horse"; *ilma* "do not come down" (Dankoff-Kelly 1982: 97G [s. 182]); kurgak yılın boğun kör kanda tüşer koğı *il* "observe where the people settle in a year of drought, and settle with them" (Dankoff-Kelly 1984: 473 [s. 183]); koğı *ıldı* "he went downwards" (Dankoff-Kelly 1984: 542 [s. 264]).

2. *ildur-* 'indirmek' = Ar. *anzala*: ol anı tagdın *ildurdı* "he brought him down from the mountain (or other)" (Dankoff-Kelly 1982: 119 [s. 207]).

3. *ılış-* 'inmek' = Ar. *nuzül*: ol menig birle tagdın koğı *ılışdı* "he competed with me in coming down from the mountain" (Dankoff-Kelly 1982: 104 [s. 189]).

4. *ilsa-* 'inmeye niyeti olmak' = Ar. *yanzila*: er tagdın *ilsadı* "the man intended to come down from the mountain" (Dankoff-Kelly 1982: 142 [s. 234]).

İkinci olarak, ARAT'ın KB neşrinde *il* olarak gösterilen tanıkların DLT'teki-lerle mukayesesini yapalım, ama buradaki kelimenin anlamında birlik olmasına karşın okunuşunda farklı görüşlerin olduğunu belirtmek gerekiyor. *Drevnetyurkskiy Slovar*'da *el V* (169b) olarak okunmuştur. CLAUSON'da *il* okunmuş, maddenin başına VU (= *vocalization uncertain*) notu düşölmüştür (1972: 123a). ATALAY'da *él*

⁷ Ar. *nazala* 'to dismount, descend, get down, fall, sink, etc.' ve müştakları için bk. Wehr 1976: 956a-958b.

⁸ DANKOFF-KELLY neşrinde, Türkçe kelimelerdeki /i/ yazıçevrime yansıtılmamıştır. Kâşgarî'nin sesbilgisi yöntemi hakkında üç dizilik bir makale yazan KELLY, DLT'te bu konuda bir açıklama yapılmadığını ve /i/'nin hem 'palatal' hem de 'velar' ünsüzlerle birlikte kullanıldığını, bu nedenle /i/'nin 'neutral' olabileceğini belirtmiştir (1972: 184-185).

(1985: 49), DANKOFF-KELLY’de *él* (1982: 97)⁹ ve ERCİLASUN-AKKOYUNLU’da *il* (2014: 23) olarak okunmuştur. Kelime, DLT’te *elif+ye* imlâsıyla yazılmıştır ve bu imlâ bize kelimenin *il~il~él* şekillerinde okunmasına izin vermektedir. Şimdi geçtiği yere bakalım: *il* kuş (= Ar. *raḥma*)¹⁰ ‘vulture’; *il* (= Ar. *la’īm*)¹¹ kişi ‘a vile man’ (Dankoff-Kelly 1982: 36 [s. 97], 167 [s. 263]). Ayrıca *il* kuş’un kelime kelime tercümesi ‘ignoble bird’ için bk. Dankoff 1981: 91b.¹²

CLAUSON, ARAT ve diğer araştırmacıların ‘düşmek, aşağı inmek’ anlamındaki *il-* fiilinin KB’de *il-*’e dönüştüğü tespiti tekrar değerlendirilmelidir.

Kâşgarî, *il-* ‘inmek’ ve *il-* ‘bağlamak’ fiillerinin ayrı olduğunu iki tane ölçütle bize bildirmiştir. Üstelik bu iki fiilin kullanımını konusunda Türk boyları arasında herhangi bir ayırımın olduğundan da bahsetmemiştir. Kâşgarî’nin iki fiili birbirinden ayırırken kullandığı ölçütler şunlardır:

1. *il-* fiilinin geniş zaman eki {-Ar} şeklindedir (*iler*), ama *il-* fiilinin geniş zaman eki {-Ur} şeklindedir (*ilur*).

2. *il-* fiilinin mastar eki {-mek} (*ilmek*), ama *il-* fiilinin mastar eki {-mağ} (*ilmağ*) şeklindedir. (Dankoff-Kelly 1982: 94 [s. 178])

⁹ Bu okuyuşun dayanağı, *él* hakkında oldukça ilginç tespitlerinin yer aldığı *Inner Asian Wisdom Traditions in the Pre-Mongol Period* başlıklı makaledir. DANKOFF’a göre, Eski Türkçedeki *él* kelimesi ‘courtyard’ anlamından hareketle ‘regular semantic’ yoluyla çeşitli anlamlar kazanmıştır: ‘1. vile, ignoble; 2. realm, province; 3. peace’. Mesela, *él*’in ‘vile, ignoble’ anlamı *tör* ile teşkil ettiği zıtlıkta karşımıza çıkar. Eski Türk düşüncesinde *tör* ‘noble part of the chieftain’s dwelling’ iken bunun ‘ignoble part’ karşılığı *él*’dir. Yazarın kendisinin de belirttiği üzere bu teklif ‘hypothesis’ niteliğindedir (1981: 91b-92b).

¹⁰ Ar. *raḥma* ‘Egyptian vulture (Neophron percnopterus)’ için bk. Wehr 1976: 332b.

¹¹ Ar. *la’īm* ‘ignoble, lowly, low, base, mean, evil, vile, wicked, depraved, sordid, filthy, dirty, niggardly, miserly’ için bk. Wehr 1976: 853b.

¹² Hauenschild 2003’te kelime *él kuş* başlığında ele alınmış ve *él kuş*’un ‘Schmutzgeier, *neophron percnopterus*’ olabileceği söylenmiştir. Ayrıca *él kuş*’un kelime anlamının ‘übler Vogel’ veya ‘unedler Vogel’ olduğu da belirtilmiştir (90-91). Orada da belirtildiği üzere Türkmençe *el quş* ile Kâşgarî’nin bahsettiği arasında anlamsal bağ kurmak mümkün değildir, zira Türkmençedeki *el* ‘alçak, adi’ anlamındaki *el* değildir. Krş. Türkmençe *elguş* ‘ekdi edilip awa salnıyan yırtıcı guş, aw guşı’ (Kyýasowa 2016: 348b). Sonuç olarak DLT’deki ibare *il kuş* şeklinde de okunabilir. Kelime, burada muhtemelen yırtıcı bir kuşu ifade ediyor olmalıdır. Belki de krş. Kırgızca *il tülök* ‘altı yaşındaki kartal’ (Yudahin 1985: 429b).

Şimdi, ‘düşmek, aşağı inmek’ anlamındaki *il-* fiilinin KB’de *il-*’e dönüştüğü tespitinin dayanaklarına bakalım. KB neşrinde ‘düşmek, aşağı inmek’ anlamındaki *il-* fiilinin bulunduğu yerlerde eserin üç yazması aynı delili bize sunmamaktadır. Gerek Uygur harfli Viyana yazması gerekse Arap harfli Kahire ve Fergana yazmaları bize *il-*’in KB’de *il-* olduğunu kesin olarak göstermemektedir. Kelimenin ön veya arka damak ünsüzlü bir ekle kullanımını kelimenin /ı/ veya /i/’li olacağını tayin edecektir. Buna göre, 1086. ve 1762. beyitteki tanıklar bu noktada büyük önem taşımaktadır. KB’nin tamamında kelimenin /i/’li olduğunu gösterenler V 47/8 ve F 90/7’deki *ilgü* (1086. beyit) ile K 86/7’deki *ilmek* (1762. beyit) tanıklarındır. V’de kelimenin yazımında genel olarak bir istikrarın olmadığı görülmektedir. Krş. V: *elti* [’lty] (40/17, 181/6). Bu nedenle V’nin tanıklığına şüpheyile yaklaşmak faydalı olacaktır. F ve K’de *il-*’in yerine *in-*’in kullanıldığı yerler vardır: K 45/14, F 136/1. Ancak V’de bunun tersi bir durum da görülmektedir. Diğer iki yazmadaki *in-* ve *indür-*’e karşın V’de *il-*’in olduğu görülüyor. Tabii bu tank, fiilin /i/’li olduğunu göstermez. Bunların yazmalardaki görünümünü aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Tablonun son sütununda KB neşrindeki okuyuşun yazmalara katkı oranı verilmiştir.

No	Neşir	K	V	F	Oran
1049	<i>iner</i>	<i>iner</i> (43/8)	<i>iler</i> (45/4)	<i>iner</i> (87/11)	3/2
1526	<i>inse</i>	-	<i>ilze</i> [’ylz’] (61/13)	<i>inse</i> (120/4)	3/2
6221	<i>indi</i>	<i>indi</i> (373/10)	<i>ilti</i> (177/29)	<i>indi</i> (445/5)	3/2

No	Neşir	K	V	F	Oran
1003	<i>indrür</i>	<i>indürür</i> (40/4)	<i>ildrür</i> (44/25)	<i>indür</i> (83/9) ¹³	3/0

Diğer taraftan, K’deki *ilmek* (86/7) yerine V’de *yılmağ*’ın (68/9) mevcut oluşu oldukça dikkat çekicidir. Belki de bu *yılmağ*, DLT’teki *il-*’in /y/ protezli hâlidir.

Netice olarak, KB’de ‘inmek’ anlamındaki *il-*’in bir *il-*’e dönüştüğü veya fiilin ikili şeklinin olduğu tespiti KB’nin üç yazmasından sadece iki yerdeki tanıklarına dayanmaktadır. Krş. V: 47/8 ve F 90/7’deki *ilgü* (1086. beyit) ve K 86/7’deki *ilmek*

¹³ F’deki *indür* vezni bozmas, ama bu okuma mısraya bir anlam katmamaktadır. Muhtemelen yazıcı ilk /r/’nin yazımını unutmuştur: ind<r>ür.

(1762. beyit). Bu tanıklar, DLT’de *il-* olan fiilin¹⁴ KB’de *il-* olduğunu ispat etmeye yeterli gözükmemektedir.

Ayrıca KB’nin 6116. beyti de bu konuda bize bir delil sunmaktadır: usanıp yorırda *iler* karmakı (1947: 6116 [s. 606]) “gaflet içinde yürürken, onun çengeli insana saplanır” (1959: 438); “to grasp you unawares” (1983: 239). Aşağıda da görüleceği üzere üç yazmada da *iler* ortaktır. DLT’de ‘bağlamak’ anlamındaki *il-* fiilin geniş zaman ekinin {-Ar} olduğu bilgisini üç yazmadaki okuyuş doğrulamaktadır:

No	Neşir	K	V	F	Oran
6116	<i>iler</i>	<i>iler</i> (367/2)	<i>iler</i> (174/25)	<i>iler</i> (438/2)	3/3

Aynı şekilde, DLT’de *il-* ‘inmek’ anlamındaki fiilin geniş zaman ekinin {-Ur} olduğu bilgisini üç yazmadaki okuyuş doğrulamaktadır:

No	Neşir	K	V	F	Oran
4754	<i>ilur</i>	<i>ilur</i> (281/13)	<i>ilur</i> (134/37) ¹⁵	<i>ilur</i> (342/9)	3/3
6313	<i>ilur</i>	<i>ilur</i> (375/10)	-	-	1/1

No	Neşir	K	V	F	Oran
2647	<i>ildrur</i>	<i>ildurur</i> (147/2)	<i>ildrur</i> (96/26)	<i>ildrur</i> (197/4)	3/2
3081	<i>ildrur</i>	<i>ildurur</i> (177/9)	-	<i>ildrur</i> (226/15)	2/1

DANKOF, KB’nin yazmaları arasında bulunan ilişkiyi şöyle değerlendirmektedir:

“En eski nüsha B (Fergana, XIII. yüzyıl ?), sonra C’dir (Mısır [Kahire], 1367’den önce) ve en sonra da A (Viyana, 1439) nüshası gelir. A ve C arasında birbiriyle uyuşan sayısız kısım mevcuttur, ama B ile diğer iki nüsha arasında pek fazla uyum bulunmaz (mesela, B’de manzum

¹⁴ DLT’deki *ılık-* fiili de *il* isim köküne dayanır, ancak yine DLT’deki *alık-* ve *ılık-* fiilleri anlamlarının birbirine yakın olması nedeniyle karıştırılır. KB’de *alık-* yoktur, ama KB’nin 337. beytinde *ılık-* sadece F 36/8’e dayanılarak neşre dâhil olmuştur (Erdal 1991: 495). Mısradaki *bilse* yerine *kılsa* için bk. Clauson 1972: 138a ve *etöz ılık-*’in ‘his body will rot’ şeklindeki tercümesi için bk. Dankoff 1983: 50.

¹⁵ V’nin yazıcısı satırın altına Arap harfleriyle Farsça şu kelimeyi kaydetmiştir: *hurd-tar-şuda*. Krş. *hurd-tar* ‘smaller’ (Steingass 1892: 453b) ve *-şuda* ‘been, become, lost, escaped, gone by’ (Steingass 1892: 738b). Ayrıca bk. *hurd-tar şuda* ‘becomes smaller’ (Clauson 1972: 125b).

giriş yoktur). A ve C bir grup teşkil etmesine rağmen, aslında birçok noktada da birbirinden ayrılmaktadır (mesela, A'da 6304–6351 ve 6521–6604 arası yoktur)” (2015: 270).

KB'nin neşri, bugün elimize ulaşan eksik ve XI. yüzyıldan çok daha sonra kaleme alınan yazmalarından hareketle meydana getirilmiştir. Elimizdeki KB'nin Yusuf Has Hacib'in kaleminden çıkan eserden farklı olduğu oldukça açıktır. Üç yazma arasındaki farkların fazla oluşu bunu göstermektedir. Yazmaların bu özelliğine bakarak, Kaşgarî'nin Karahanlıca olarak gösterdiği bir veri hakkında kesin karar vermenin pek de kolay olmadığı söylenebilir.

DLT'teki 'inmek, düşmek' anlamındaki *il-* fiilinin KB dışında başka tarihî metinlerde görülmeşi problemin çözümünde işi zorlaştırmaktadır. Çağatay sahasında 'iliştirmek, dikkat göstermek' anlamında *il-* ve *ildur-* fiilleri görülüyor. Krş. *il-* '[= Far. *giriftan wa ba-nazar giriftan*] to take, seize, to pay attention to' (Clauson 1960: 109v/14 [s. 43], Clauson 1972: 125b); *ildur-* '[= Far. *band kardan wa girānīdan*] to tie up, to order to take' (Clauson 1960: 110r/7 [s. 43], Clauson 1972: 133b). Ayrıca krş. Eraslan 1976: 24 [s. 178]. Bununla beraber, bk. *ılmağ* 'prendre prendre prendre en considération; attacher'; *ılığ* 'attaché, fermé' (Courteille 1870: 133-134) ve Güzeldir 2002: 106-107. Çağataycadaki *il-*'lerin *il-*'e dönüştüğünü düşünmek yerine, belki de Çağataycada DLT ve KB'deki *il-*'in *il-*'e bulaştığını düşünmek daha muhtemel gibidir.

Runik harfli Taryat yazıtının batı yüzünün 4. satırında şeklinde yazılan bir kelime vardır. Tekin 1983'te kelime *ılgam* 'my arable lowlands' şeklinde okunup anlamlandırılmış ve *ılga+m* ile DLT'deki *il-* 'to go down, descend' arasında ilişki kurulmuştur: *ıl-ga* 'lowland'. Ayrıca DLT'deki *il-*'in /y/ ön ünsüzlü hâlinin Türk dillerinde yaşadığı belirtilmiştir. Krş. Tatarca, Başkurtça, Nogayca ve Kırgızca *yılga* 'river, stream, valley, lowland' (47, 50, 57).¹⁶ TEKİN, Türk dillerindeki bazı kelimelerin de DLT ve KB'deki *il-* (belki de bize göre ayrıca *ıl*) ile ilgili olabileceğini söylemiştir. Bu kelimeler şunlardır: Kırgızca *ıldıy* 'aşağıya'; *ıldıykı* 'alttaki'; *ıldıyla-* 'aşağı inmek, alçalmak'; *ıldıytan* 'aşağıdan, alttan' (Yudahin 1985:

¹⁶ Kelimenin daha mantıklı olan *ılagım* 'my grasslands' şeklinde okunuşu ve tercümesi için bk. Katayama 1999: 171, 175. Bu teklif kabul edildiğinde *il-* fiilinin DLT'den önceki mevcudiyeti ortadan kalkmış olmaktadır.

430b); Kazakça *ıldı* ‘aşağı’; *ıldıla-* ‘aşağı inmek’ (İskakov 2011: 651a-b), Karakalpakça *ıldıy* ‘ova, vadi’ (Baskakov 1958: 756b);¹⁷ Anadolu Ağızları: *yılma* ‘yokuş, bayır’ (DS: 4271b); *yılmalamak* ‘yokuş aşağı inmek’ (DS: 4272a); *yılım* ‘dik yamaç, uçurum’ (DS: 4270a); Çuvaşça *yäläm* ‘nehirin kaynağı, alçak kısmı’ (Aşmarin 1930: 57-58).

Anlam bakımından *il* ile *il-* arasındaki ilişkiye bakılarak bu iki kelimenin ‘fiil-isim’¹⁸ olduğu tahmin edilebilir. O hâlde, KB neşrinde ‘aşağılık, alçak, değersiz’ anlamında gösterilen *il*’ler de *il* şeklinde okunmalıdır.

CLAUSON, *él* ‘a political unit organized and ruled by an independent ruler’ ve *il* ‘vile, ignoble’ kelimelerini de birbirinden ayırmıştır (1972: 121b-123a). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da *il-* (I) ve *il-* (II) iki ayrı maddede gösterilmiştir (Nadelyayev 1969: 207a-b, 218a), diğer *il*’ler ise *el* maddelerinde toplanmıştır (Nadelyayev 1969: 168b-169b). TEZCAN, *il* ‘aşağı, aşağılık, alçak’ ve *il-*’in ‘aşağı inmek’ ikili kök (ad/eylem) olabileceğini düşünmüştür (1981: 43, dip. 9).

Ayrıca, KB’deki bir kelimenin okunuşu ve anlamlandırılmasında, farklı yazı sistemlerinde farklı zaman dilimlerinde ve belki de farklı coğrafyalarda kaleme alınan üç yazması şüphesiz temel dayanak olacaktır. Ancak ihtilafli durumlarda Kaşgarî’nin kayıtlarının önemli olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında kelime hakkında temel olarak şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. KB neşrinde, 746, 1086, 1762, 4754, 6313 ve 6391. beyitlerde *il-* olarak okunan ‘inmek’ anlamındaki kelimenin yazıçevrimi *il-* olarak yapılmalı ve KB’nin asıl metninde fiil /ı/’lı kabul edilmelidir.

2. KB neşrinde, 2647 ve 3081. beyitlerde *ıldür-* olarak okunan ‘indirmek’ anlamındaki kelimenin yazıçevrimi *ıldur-* olarak yapılmalı ve KB’nin asıl metninde fiil /ı/’lı kabul edilmelidir.

¹⁷ Acaba Eski Türkçedeki +tI zarf yapan ekin bu Kıpçak Türk dillerindeki kelimelerin yapısında da bulunduğunu düşünebilir miyiz?

¹⁸ Eski Türkçeden itibaren fiil tabanıyla sestеш isim tabanlarının aynı olduğu birçok örnek bulunmaktadır. Bu örnekler için teklif edilen ‘fiil-isim’ terimi uygun gözükmemektedir. Daha geniş bilgi ve örnekler için bk. Turan 1998: 245-261.

3. KB neşrinde (1669, 2203, 2295, 2622, 2724, 4073, 4589, 4672. beyitlerde) ve DLT’de ‘aşağılık, alçak, değersiz’ anlamında gösterilen kelimelerin yazıçevrimi *il* şeklinde yapılmalı¹⁹ ve yazmaların sunduğu veriler ışığında KB’nin asıl metninde isim /ı/’lı kabul edilmelidir.

Kısaltmalar

Ar. = Arapça; bk. = bakınız; dip. = dipnot; DLT = Divan-ı Lügâti’t-Türk (Kaşgarlı Mahmut 2008); DS = *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* 1993; F = Yusuf Has Hacib 2015a; Far. = Farsça; K = Üşenmez-Uçar 2014; KB = Kutadgu Bilig; krş. = karşılaştırınız; V = Yusuf Has Hacib 2015b.

Kaynakça

A. P. de COURTEILLE (1870). Dictionnaire Turk-Oriental Destiné Principalement à Faciliter la Lecture des Ouvrages de Bâber, d’Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâi, Paris: L’imprimerie Impériale.

ARAT, R. R. (1947). Kutadgu Bilig I: Metin, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

ARAT, R. R. (1959). Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II: Tercüme, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARAT, R. R. (1979). Kutadgu Bilig III: İndeks, İndeksi Neşre Haz. K. ERASLAN, O. F. SERTKAYA, N. YÜCE, İstanbul: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

AŞMARIN, N. I. (1930). Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka, Vıpsuk V: Ў-B, Çeboksarı.

ATALAY, B. (1985). Divanü Lûgati’t-Türk, C. I, Ankara: TTK Basımevi.

BASKAKOV, N. A. (1958). Karakalpaksko-Russkiy Slovar’ (okolo 30.000 slov), Moskva: Gosudarstvennoye Izdatel’stvo Inostrannih i Natsional’nih Slovarey.

CLAUSON, Sir G. (1960). Sanglax: A Persian guide to the Turkish language by Muhammad Mahdî Xân, Facsimile text with an introduction and indices, London: Luzac.

CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

DANKOFF, R. (1981). “Inner Asian Wisdom Traditions in the Pre-Mongol Period”, Journal of the American Oriental Society, 101/1: 87-95.

¹⁹ Bu tespit daha önce Erdal 1991: 495, dip. 106’da ortaya konmuştur.

DANKOFF, R. (2015). “Kutadgu Bilig’in Metin Sorunları”, Çev. E. UÇAR, Dil Araştırmaları, 16: 269-286.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1982). Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part I, Harvard: Harvard University Press.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1984). Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part II, Harvard: Harvard University Press.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1985). Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part III, Harvard: Harvard University Press.

DANKOFF, Robert (1983). Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): a Turko-Islamic Mirror for Princes, Chicago and London: University of Chicago Press.

ERASLAN, K. (1976). “Manzum Oğuznâme”, Türkiyat Mecmuası, 18: 169-256.

ERCİLASUN, A. B.; Z. AKKOYUNLU (2014), Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti’t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERDAL, M. (1991). Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, M. (2004). A Grammar of Old Turkic, Leiden-Boston: E. J. Brill.

GÜZELDİR, M. (2002). Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

HAUENSCHILD, I. (2003). Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari: eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

İSKAKOV, A. I. et al (2011). Kazak Edebi Tiliniñ Sözdigi, Tom 15, Almatı: A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi Institutı.

JOHANSON, L. (1991). “On syllabic frontness oppositions in Turkic”, *Varia Eurasistica: Festschrift für Professor András RÓNA-TAS*, Department of Altaic Studies, Szeged: 77-94.

Kaşgarlı Mahmut (2008). Kitâbu Divan-ı Lügâti’t-Türk, Tıpkıbasım-Türkçe Sözcükler-Özel Adlar Dizini, Haz. Ş. KURT, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

KATAYAMA, A. (1999). “Tariat Inscription”, Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998, Eds. T. MORIYASU; A. OCHIR, The Society of Central Eurasian Studies, Osaka: 168-176.

KELLY, J. M. (1972). “Remarks on Kāšyari’s Phonology [I]”, *Ural-Altische Jahrbücher*, 44: 179-193.

KYÝASOWA, G. et al (2016). *Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi*, Tom I-II, Aşgabat: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasy Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat Instituty.

NADELYAYEV, V. M. et al (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar’*, Leningrad: Institut Yazykoznanıya, Akademiya Nauk SSSR.

RADLOFF, W. (1910). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun, Theil II: Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo*, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. [İç kapakta 1900 tarihi var!]

STEINGASS, F. J. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature*, London: Routledge & K. Paul. [New Print: Beirut Lebanon 1998]

TEKİN, T. (1983). “The Tariat (Terkhin) Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 37-1/3: 43-68.

TEZCAN, S. (1981). “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 178: 23-78.

TEZCAN, S. (2011). “Kutadgu Bilig’de Yeni Düzeltilmeler”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcib ve Eseri, Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, Haz. M. DUMAN, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 523-534.

TURAN, F. (1998). “Modern Türkçede Fiil Tabanlarıyla Sesteş İsim Soylular ve Bir Terim Teklifi: Fiil-İsimler”, *İlmi Araştırmalar*, 6: 245-261.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). 12 Cilt, II. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÜŞENMEZ, E.; E. UÇAR (2014). *İslamî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri: Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib, Kahire Nüshası (Tıpkıbasım)*, İstanbul: Akademik Kitaplar.

WEHR, H. (1976). Dictionary of Modern Written Arabic, Ed. J. M. COWAN, Third Edition, New York: Spoken Language Services.

YUDAHIN, K. K. (1985). Kirgizsko-Russkiy Slovar' (okolo 40000 slov), Kniga II: L-Ya, Moskva: Izdatel'stvo "Sov'yetskaya Entsiklopediya.

Yusuf Has Hâcib (2015a). Kutadgu Bilig B Fergana Nüshası (Taşkent Davlat Şarkşünaslik İnstitutu Huzuridegi Abu Rayhan Beruniy Namli Şark Kolyazmaları Merkezi 1809. nr.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hâcib (2015b). Kutadgu Bilig A Viyana Nüshası (Wien, ÖNB, Cod. A. F. 13), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.